

آثار و دستاوردهای اخلاقی - معنوی حج

در قرآن کریم و روایات معصومین علیهم السلام

مجتبی حیدری^۱

چکیده

حج یکی از عبادات و آیین های بسیار مهم در اسلام است و قرآن کریم صریحاً مسلمانان را به انجام دادن آن فرا می خواند و از سهل انگاری در انجام دادن آن برحذر می دارد. تأثیرگذاری حج بر بُعد اخلاقی - معنوی حج گزاران از جهات گوناگون صورت می گیرد. نگاهی به آیات قرآن کریم و روایات معصومان علیهم السلام ما را با آثار و دستاوردهای اخلاقی - معنوی حج برای حج گزاران آشنا می کند. بر پایه این تحقیق که به روش تحلیلی - توصیفی انجام شده، آثار و فواید اخلاقی - معنوی حج را می توان چنین برشمرد:

۱. موجب آموزش گناهان می شود؛
۲. افراد را به خدا نزدیک می کند؛
۳. خضوع و خشوع افراد را در برابر خداوند افزایش می دهد؛
۴. موجب افزایش محبت خداوند در دل حج گزاران می شود؛
۵. میل افراد به عبادت و بندگی و انجام کارهای نیک را افزایش می دهد؛

۱. دکترای روانشناسی و عضو گروه اخلاق و اسرار پژوهشکده حج و زیارت.

۶. موجب آراستگی افراد به فضایل اخلاقی و دوری آنان از رذایل اخلاقی می شود؛
 ۷. مقاومت و ایستادگی افراد را در برابر امیال و خواسته های نفسانی تقویت می کند؛
 ۸. موجب توجه بیشتر حج گزاران به مرگ و سرای آخرت می شود.
- کلیدواژه ها:** حج، پاکی از گناه، نزدیکی به خدا، خضوع و خشوع، محبت خداوند، یاد مرگ.

مقدمه

حج یکی از عبادت ها و آیین های بزرگی است که در اسلام تشریع شده است. خداوند به همگان دستور می دهد در صورت مستطیع شدن، حج به جا آورند: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا﴾؛ «برای خدا بر عهده مردم است که آهنگ آن خانه کنند، آنها که توانایی رفتن به سوی آن را دارند». (آل عمران: ۹۷)

توصیه ها و دستوراتی که درباره حج از اهل بیت علیهم السلام وارد شده درباره کمتر موضوعی آمده است و این به دلیل اهمیت فوق العاده ای است که حج از آن برخوردار است. آثار و کارکردهای حج بسیار عظیم است و نقش مهمی در سرنوشت و زندگی انسان ها ایفا می کند؛ به همین دلیل خداوند به رسول خدا دستور می دهد که مردم را به انجام حج فرا بخواند تا از منافع آن بهره مند شوند، آنجا که می فرماید:

﴿وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ، لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ﴾: (حج: ۲۷ و ۲۸)

و مردم را به حج دعوت عمومی کن تا پیاده و سواره بر مرکب های لاغر از هر راه دوری به سوی تو بیایند تا شاهد منافع گوناگون خویش باشند.

از سوی دیگر اخلاق و معنویت در همه ادیان الهی، به ویژه اسلام، از جایگاه والایی برخوردار است. پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله هدف و انگیزه بعثت خود را کامل کردن مکارم و ارزش های اخلاقی معرفی می کنند. (متقی هندی، ۱۴۰۱ق، ج ۳، ص ۱۶) آیات قرآن

کریم و روایات معصومان علیهم السلام مملو از مطالب گران سنگ درباره اخلاق و معنویت است. اصولاً جوامع انسانی بر اساس رعایت موازین اخلاقی و معنوی استوار می شوند و قوام می یابند. بر این اساس تلاش برای رشد و گسترش اخلاق و معنویت، امری ضروری و بلکه حیاتی است و موجبات تکامل جامعه را فراهم می آورد.

توجه به این نکته نیز لازم است که عبادات و اعمال دینی علاوه بر آثار فردی، آثار اخلاقی و معنوی نیز دارد که می تواند فرد و جامعه اسلامی را به سوی رشد و تکامل سوق دهد که حج از جمله این عبادات است.

حج، این عبادت بزرگ، می تواند نقش مؤثری در تقویت بُعد اخلاقی و معنوی زائران ایفا کند. آیات و روایات در شناسایی این آثار و نتایج ما را یاری می کنند. این مطالعه علاوه بر آنکه از جنبه علمی حائز اهمیت است و به درک و شناخت بیشتر آموزه های دینی کمک می کند، می تواند انگیزه زائران و دست اندرکاران برگزاری حج را در بهره مندی هر چه بیشتر افراد و جامعه اسلامی از آثار و برکات حج تقویت کند. از این رو در این نوشتار به بیان برخی از آثار و دستاوردهای مهم اخلاقی - معنوی حج از منظر آیات و روایات خواهیم پرداخت.

تعریف مفاهیم

پیش از ورود به بحث، به تعریف واژه های به کار رفته در این موضوع می پردازیم:

آثار

«آثار» جمع «اثر» است و معانی گوناگونی دارد که در اینجا به معنای تأثیر، فایده و نتیجه آمده است. (ر.ک: دهخدا، ۱۳۷۷ش؛ معین، ۱۳۸۸ش، ذیل واژه)

دستاورد

«دستاورد» ترکیبی است از دو واژه «دست» و «آورد» که به معنای «پیامد»،

«دست آورده»، «نتیجه» و «نتیجه عمل» است. (<https://abadis.ir>)

اخلاق

«اخلاق» جمع «خُلُق» و خُلُق شکل درونی انسان است. (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۰، ص ۸۶) غرائز، ملکات و صفات روحی و باطنی موجود در انسان اخلاق نامیده می شود. همچنین به اعمال و رفتاری که از این خُلُقیات ناشی می شود، اخلاق یا رفتار اخلاقی گفته می شود. (مهدوی کنی، ۱۳۷۶ق، ص ۱۴)

معنویت

معنویت ترجمه «spirituality» است که از کلمه لاتین «spiritus» به معنای «نفس» مشتق شده است. معنای این واژه به تدریج تغییر یافت و در مقابل جسمانیت یا مادیت قرار گرفت. (نارویی نصرتی، ۱۳۹۰ق، ص ۲۵۵)

معنویت به معانی متعددی آمده است؛ از جمله «رابطه خاص میان انسان و موجودی فراتر از وجود او». ادیان در این مسیر نقش مهمی بر عهده دارند. در زندگی های دینی همواره بر اینکه انسان می تواند از مادیت و جسمانیت بگذرد و به موجود متعالی برسد، تأکید شده است. تربیت معنوی، هدایت معنوی و رهبر معنوی بر همین اساس در فرهنگ ادیان رواج داشته و اکنون نیز رایج است. در یک معنای خاص و جزئی، معنویت عبارت است از: «تجربه حالات خاص برخاسته از ارتباط با خدا از طریق عبادت و بندگی و یاد او». (همان، ص ۲۶۱)

حج

حج در لغت به معنای «قصد کردن» است. اما در اصطلاح شرع به معنای «قصد بیت الله الحرام و انجام دادن مناسک آن» است. (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۲۲۶) به طور خلاصه منظور از حج در این متن «عمل خاصی است که زائران خانه خدا به دستور

خداوند در آن مکان مقدس انجام می دهند».

دستاوردهای اخلاقی - معنوی حج

با توجه به تعریف و توضیحی که برای مفاهیم «اخلاق»، «معنویت» و «حج» گفته شد، منظور از دستاوردهای اخلاقی - معنوی حج در این نوشتار، «آن فواید و نتایجی از حج است که به اخلاقی فردی و ارتباط انسان با خدا و بهره‌مندی روحی از این ارتباط مربوط می شود». در ادامه به بیان این آثار می پردازیم.

آثار و دستاوردهای اخلاقی - معنوی حج

۱. پاک شدن گناهان

حج تأثیر بالایی در زدودن گناهان افراد دارد. حج عمل نیکی است که مانند دیگر کارهای خوب، همچون آب پاکی است که چرک و آلودگی را می شوید و پاکی و پاکیزگی را به ارمغان می آورد. قرآن کریم می فرماید: ﴿إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ﴾؛ «به یقین نیکی ها گناهان را از بین می برند». (هود: ۱۱۴)

پاک بودن از گناه راه رهایی انسان از آتش دوزخ، حرکت انسان به سوی کمال، آراستگی به صفات نیک، تقرب به خدا و رسیدن به اوج انسانیت است. گناه پای آدمی را در این مسیر می بندد و از حرکت او جلوگیری می کند. از این رو هر عاملی که بتواند این بند را از انسان بگسلد و او را رها سازد، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و حج از مهم ترین آنهاست.

روایات بسیاری تأثیر حج در بخشودگی گناهان را مورد توجه قرار داده اند. این روایات دو دسته اند: برخی به نقش حج در آموزش گناهان پرداخته اند؛ مثلاً پیامبر خدا ﷺ فرمود:

أَيُّهَا النَّاسُ عَلَيْكُمْ بِالْحَجِّ وَالْعُمْرَةِ فَتَابِعُوا بَيْنَهُمَا فَإِنَّهُمَا يَغْسِلَانِ الذُّنُوبَ كَمَا يَغْسِلُ الْمَاءُ الدَّرَنَ. (ابن حیون، ۱۳۸۵ق، ص ۲۹۵)

ای مردم، بر شما باد به انجام حج و عمره، پس آنها را پشت سر هم و به طور پیوسته انجام دهید؛ چراکه این دو گناهان را می شویند، آن گونه که آب، چرک را.

همچنین امام صادق علیه السلام می فرماید:

مَنْ حَجَّ يَرْيِدُ بِهِ اللَّهَ لَا يَرْيِدُ بِهِ رِيَاءً وَلَا سُمْعَةً غَفَرَ اللَّهُ لَهُ الْبُتَّةَ. (شیخ صدوق، ۱۴۰۶ق، ص ۴۶)

کسی که با اخلاص و به خاطر خدا حج بگذارد و قصد ریا و شهرت طلبی نداشته باشد، خدا حتماً او را می آمرزد.

امام رضا علیه السلام نیز در فرمایش خود، آمرزیده شدن گناهان را از حکمت های تشریع حج برمی شمارند و می فرمایند:

وَعَلَّةُ الْحَجِّ الْوَفَادَةُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى وَ طَلَبُ الزِّيَادَةِ وَ الْحُزُّوْجُ مِنْ كُلِّ مَا افْتَرَفَ وَلِيَكُونَ تَائِبًا مِمَّا مَضَى مُسْتَأْنِفًا لِمَا يَسْتَقْبِلُ.

و علت تشریع حج، ورود به [میهمان سرای] خدای متعال و طلب ثواب بسیار و بیرون آمدن از گناهان است و برای آنکه از گذشته توبه کند و عمل از سر گیرد. (شیخ صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۲، ص ۹۰)

دسته دوم از روایات آمرزش گناه با انجام دادن یکی از اعمال حج (مانند طواف، سعی و وقوف به عرفات) را نوید می دهند؛ برای مثال رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم فرمود:

إِنَّ الْحَاجَّ... إِذَا طَافَ بِالْبَيْتِ خَرَجَ مِنْ ذُنُوبِهِ (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۱۹)

حج گزار... هنگامی که سعی صفا و مروه را انجام دهد، از گناهانش بیرون می آید. امام باقر علیه السلام می فرماید:

مَا مِنْ عَبْدٍ مُؤْمِنٍ طَافَ بِهَذَا الْبَيْتِ أَشْبُوعًا وَ صَلَّى رُكْعَتَيْنِ وَ أَحْسَنَ طَوَافَهُ وَ صَلَاتَهُ إِلَّا غَفَرَ اللَّهُ لَهُ» (ابن حیون، ۱۳۸۵ق، ج ۱، ص ۳۱۲)

هیچ بنده مؤمنی نیست که هفت بار این خانه (کعبه) را طواف کند و دو رکعت

نماز بگزارد و طواف و نمازش را نیکو به جای آورد، مگر آنکه خداوند او را می‌آمزد.

امام صادق علیه السلام فرمود:

مَنْ نَظَرَ إِلَى الْكَعْبَةِ عَارِفاً... غَفَرَ اللَّهُ لَهُ ذُنُوبَهُ كُلَّهَا وَ كَفَّاهُ هَمَّ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ. (شیخ

صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۰۴)

کسی که از روی شناخت به کعبه بنگرد... خداوند همه گناهان او را می‌آمزد و غم‌های دنیا و آخرت او را کفایت می‌کند.

نگاهی به این روایات عظمت حج را به انسان گوشزد می‌کند و آدمی را از کوتاهی در انجام این فریضه بزرگ برحذر می‌دارد.

۲. احساس نزدیک بودن به خدا

والا ترین هدف خلقت، الهی شدن انسان و قرب به خداوند است. منظور از نزدیک شدن مکانی نیست؛ چراکه خدا مکان ندارد. منظور آن است که انسان با پیمودن طریق طاعت پروردگار واقعاً مراتب و درجات قرب پروردگار را طی می‌کند. (مطهری، ۱۳۹۱ش، ج ۳، ص ۲۹۲)

هدف اصلی حج تقرب به خداست. (رهبر، ۱۳۸۳ش، ص ۲۳) تقرب به خدا و انقطاع از دنیا، در تار و پود حج تعبیه شده است. (رهبر، ۱۳۷۷ش، ص ۲۱۰) تقرب به خدا در اندیشه و عمل، یکی از عناصر اصلی حج است که در ذات و جوهر آن قرار دارد. (بابایی و جوانفکر، ۱۳۸۷ش، ص ۳۶)

قرآن کریم می‌فرماید: «وَأَتِمُّوا الْحُجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ»؛ «حج و عمره را برای خدا به اتمام برسانید». (بقره: ۱۹۶) در این آیه کلمه «لِلَّهِ» دلالت دارد بر اینکه حج و عمره باید برای تقرب به خداوند انجام گیرد. فاضل مقداد (۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۲۷۵) معتقد است کلمه «لِلَّهِ» در این آیه به صراحت، دلالت دارد بر اینکه انجام دادن حج و عمره باید «خالصاً مخلصاً لِرُوحِهِ اللَّهِ» باشد، هدف باید امتثال امر خدا و به قصد تقرب به خدا باشد؛ چراکه حج و

عمره از عبادات است و عبادات باید به قصد تقرب به خدا انجام گیرند. (علوی مقدم، ۱۳۸۴ش، ص ۷۵) همچنین ابوالبقاء عکبری در کتاب *إِمْلَاءُ مَا مَنَّ بِهِ الرَّحْمَنُ* بر آن است که کلمه «لله» در این آیه مفعول له و متعلق به فعل «أَتَمُّوا» است. (عکبری، ۱۳۹۹ق، ج ۱، ص ۸۵) بدین ترتیب قرآن گفته است: «انجام حج باید مُخْلِصاً لِوَجْهِ اللَّهِ باشد». صاحب تفسیر مجمع البیان نیز ذیل این آیه می نویسد: «منظور از کلمه «لله» در این آیه آن است که از انجام حج و عمره قصد نزدیک شدن به خدا داشته باشید». (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۲، ص ۵۱۸)

علاوه بر آیه مزبور در برخی از روایات نیز هدف از انجام حج، نزدیک شدن به خدا معرفی شده است؛ مثلاً امام رضا علیه السلام در این باره می فرماید:

وَعَلَّةُ الْحَجِّ الْوَفَادَةُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى... وَمَا فِيهِ مِنْ... وَالتَّقَرُّبُ بِالْعِبَادَةِ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ.
(شیخ صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۲، ص ۹۰)

و علت [تشریع] حج، ورود به [آستان قدس] خداوند متعال است... و نیز آنچه در حج است از... و نزدیک شدن به خدای عزوجل با عبادت و پرستش.

بدین ترتیب یکی از دستاوردهای اخلاقی - معنوی مهم حج که نقش بالایی در سرنوشت افراد ایفا می کند، تقرب به خدا و احساس نزدیکی به اوست.

۳. خضوع و خشوع در برابر خداوند

کرنش و خضوع در مقابل خداوند از نشانه های ایمان و تقوا و از توصیه های خداوند به مؤمنان است؛ چنان که قرآن کریم می فرماید: «قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ * الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ»؛ «بی گمان مؤمنان رستگارند، هم آنان که در نمازشان خشوع دارند». (مؤمنون: ۱-۲)

این مطلب درباره حج نیز مطرح است و به عنوان یکی از علت های تشریع حج معرفی کرده اند. امام رضا علیه السلام می فرماید:

وَعَلَّةَ الْحَجِّ الْوَفَادَةُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى... وَ مَا فِيهِ مِنْ... وَالْخُضُوعِ وَالِاسْتِكَانَةِ وَ الدَّلِيلِ. (شیخ صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۲، ص ۹۰)

و علت تشریع حج ورود به آستان الهی... و نیز منافعی که در آن است از... و خضوع و کرنش و ذلت [در پیشگاه خدا].

بدین ترتیب یکی از آثار مهم حج برخوردار شدن از فروتنی جان و تن در مقابل معبود است. امام صادق علیه السلام حاجیان را به خضوع و خشوع هنگام پوشیدن لباس احرام توصیه کرده اند می فرمایند:

ثُمَّ اغْتَسِلْ بِمَاءِ التَّوْبَةِ الْخَالِصَةِ ذُنُوبَكَ وَ الْبَسْ كِسْوَةَ الصِّدْقِ وَ الصَّفَاءِ وَ الْخُضُوعِ وَ الْخُشُوعِ. (جعفر بن محمد علیه السلام، ۱۴۰۰ق، ص ۴۸)

سپس با آب توبه خالص گناهانت را بشوی و احرام صدق و صفا و خضوع و خشوع بپوش.

همچنین امام رضا علیه السلام در بیان حکمت احرام می فرمایند:

فَإِنْ قِيلَ فَلِمَ أُمِرُوا بِالْإِحْرَامِ قِيلَ لِأَنَّهُمْ يُخْشَعُونَ قَبْلَ دُخُولِهِمْ حَرَمَ اللَّهِ وَ أَمْنُهُ... مَعَ مَا فِيهِ مِنَ التَّعْظِيمِ لِلَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ لِبَيْتِهِ وَ التَّذَلُّلِ لَأَنْفُسِهِمْ عِنْدَ قَصْدِهِمْ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى وَ وَفَادَتِهِمْ إِلَيْهِ رَاجِعِينَ ثَوَابَهُ زَاهِيَيْنَ مِنْ عِقَابِهِ مَاضِيْنَ نَحْوُهُ مُقْبِلِينَ إِلَيْهِ بِالذَّلِّ وَ الْإِسْتِكَانَةِ وَ الْخُضُوعِ. (شیخ صدوق، ۱۳۸۵ق، ج ۱، ص ۲۷۴)

اگر گفته شود چرا مردم مأمور شده اند که احرام ببندند، در پاسخ گفته می شود: [مردم مأمور شده اند که احرام ببندند] تا پیش از ورود به حرم امن خداوند، خشوع پیدا کنند... همچنین در احرام، بزرگداشت خدای عزوجل و خانه او و فروتنی برای حاجیان است، آن گاه که می خواهند به سوی خدا بروند و بر او وارد شوند، درحالی که به پاداش او امیدوار، از کیفرش بیمناک و به سوی او روان اند و با فروتنی و تواضع و خضوع روی به سوی او می کنند.

خضوع و خشوع انسان در مقابل خداوند حکایت از محبت فرد نسبت به خدا و ارتباط قلبی وی با او، احساس فقر و نداری در مقابل خدا و نیز نشان دهنده احساس حضور در محضر پروردگار است. در حدیثی از امام صادق علیه السلام آمده است: خداوند به حضرت موسی علیه السلام فرمود: «يَا ابْنَ عِمْرَانَ هَبْ لِي مِنْ قَلْبِكَ الْخُشُوعَ وَ مِنْ بَدَنِكَ الْخُضُوعَ»؛ «ای پسر عمران، از قلبت خشوع را و از بدنت خضوع را به من هدیه بده» (شیخ صدوق، ۱۳۷۶ق، ص ۳۵۷)

به هر حال از آثار و ثمرات حج می توان به برخوردار شدن حج گزاران از احساس کرنش و خضوع در برابر خداوند اشاره کرد که اسباب بندگی بیشتر و توجه افزون تر به خدای متعال را فراهم می آورد.

۴. افزایش محبت خداوند در قلب آدمی

یکی از احساس های موجود در انسان ها محبت است. همه انسان ها در وجود خود احساس محبت به فرد یا چیزی را تجربه کرده اند. خداوند محبت نسبت به خود را در وجود انسان ها قرار داده است. امام سجاد علیه السلام در دعای اول صحیفه می فرماید:

إِبتَدَعَ بِقُدْرَتِهِ الْخُلُقَ اِبْتِدَاعاً، وَ اخْتَرَعَهُمْ عَلَى مَشِيَّتِهِ اخْتِرَاعاً، ثُمَّ سَلَكَ بِهِمْ طَرِيقَ إِزَادَتِهِ، وَ بَعَثَهُمْ فِي سَبِيلِ مَحَبَّتِهِ. (امام علی بن الحسین علیه السلام، ۱۳۷۶ش، ص ۲۹، دعای اول)

خداوند جهان آفرینش را با قدرت و مشیت بالغه خود، بی آنکه نمونه و الگویی در آن باشد، آفرید. سپس با اراده خود به راه راست راهی ساخت و آنها را در مسیر محبت خود برانگیخت.

حضور در فضای معنوی خانه خدا، محبت خداوند را در دل ها تقویت و عشق به پروردگار را در قلوب عاشقان بیشتر می کند. فضای زیبای حج و مناسک پر رمز و راز آن، محبت زائران به پروردگار را افزایش می دهد. رهبر معظم انقلاب در این باره می فرماید:

در این موسم، محبت‌ها به خدای متعال افزایش پیدا می‌کند... دلی که گنجینه محبت الهی باشد، خیلی با ارزش و ذی‌قیمت است. دلی که جای محبت خداست، به گناه کمتر میل می‌کند یا میل نمی‌کند [و] به کار خیر متمایل می‌شود... از زیباترین اوقات و حالات حج برای زائران حضور در میقات و تکرار ذکر «لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ» است؛ ذکری که زائر در پاسخ دعوت پروردگار و اجابت دعوت حق تکرار می‌کند و نشانه آن است که محبت پروردگار، او را به وعدگاه کشانده است. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار کارگزاران حج، ۱۱/۷/۱۳۹۰ ش)

وقتی نهال محبت خدا در اعماق دل انسان ریشه دوانید و استوار و تنومند شد، انسان با شنیدن نام خدا سرشار از لذت می‌شود و به وجد می‌آید؛ می‌خواهد بیشتر درباره محبوب بشنود و ارتباطش را با او پایدارتر کند. بیت‌الله و میقات برای حاجی و زائر قرارگاهی است برای گفت‌وگو با خداوند و اعلان محبت به پروردگار. قرآن درباره گفت‌وگوی موسی عليه السلام با خداوند در میقات می‌فرماید: «وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ»؛ «هنگامی که موسی به میقات ما آمد و پروردگارش با او سخن گفت». (اعراف: ۱۴۳) قاصد حرم خدا نیز مانند موسی برای گفت‌وگو به میقات دعوت می‌شود و خداوند شاهد شیرین «لَبَّيْكَ» را به کام میهمان خانه‌اش می‌چشانند. (حسینی، ۱۳۹۳، ص ۸۵-۸۶) سایر اعمال و مناسک حج هر یک به گونه‌ای ارتباط عاطفی زائر با خدا را تقویت می‌کنند و محبت خداوند را در دل او افزایش می‌دهند.

زائر آگاه و با معرفت که هنگام انجام دادن مناسک حج به یاد خداست و او را حاضر و ناظر می‌بیند، محبت او را در درون خود احساس می‌کند و با انجام دادن اعمال می‌خواهد به خدای خود بگوید که او را دوست دارد و خشنودی خدا مهم‌ترین انگیزه او در این کار است. زائر هر قدر در انجام دادن مناسک حج پیش می‌رود، هم محبت خود نسبت به خدا و هم محبت خدا نسبت به خود را بیشتر احساس می‌کند.

۵. افزایش میل به عبادت و کارهای نیک

همه ما می‌دانیم که آدمی به این دنیا وارد شده تا در سایه عبادت و بندگی، تزکیه نفس و انجام دادن کارهای نیک، به قرب الهی برسد. آیات و روایات بسیاری بر این امر تأکید می‌کنند؛ از جمله خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾؛ «و جن و انس را نیافریدم جز برای آنکه مرا پرستند». (ذاریات: ۵۶) همچنین می‌فرماید: ﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى﴾؛ «به یقین کسی که پاکی جست [و خود را تزکیه کرد]، رستگار شد و [آنکه] نام پروردگارش را یاد کرد، سپس نماز خواند». (اعلی: ۱۴-۱۵)

امام علی علیه السلام نیز در توصیه به کار نیک می‌فرماید: «أَفْعَلُوا الْخَيْرَ مَا اسْتَطَعْتُمْ، فَخَيْرٌ مِنَ الْخَيْرِ فَاعِلُهُ» «تا می‌توانید کار نیک انجام دهید؛ چراکه بهتر از کار خیر، کننده آن است». (آقاجمال خوانساری، ۱۳۶۶ش، ج ۲، ص ۲۵۴)

حج و حضور در سرزمین وحی از موقعیت‌هایی است که انسان را به سوی عبادت و بندگی و انجام کارهای خیر می‌کشاند. حج عبادتی بزرگ و از ابتدا تا انتهای آن با پرستش خداوند قرین است.

امام علی علیه السلام می‌فرماید:

وَفَرَضَ عَلَيْكُمْ حَجَّ بَيْتِهِ الْحَرَامِ... وَ اخْتَارَ مِنْ خَلْقِهِ سُمَاعًا أَجَابُوا إِلَيْهِ دَعْوَتَهُ... وَ تَشَبَّهُوا بِمَلَائِكَتِهِ الْمُطِيفِينَ بِعَرْشِهِ؛ يَخْرُجُونَ الْأَرْبَاحَ فِي مَتَجَرِّ عِبَادَتِهِ... (شریف رضی، ۱۴۱۴ق، ص ۴۵، خطبه ۱)

و خداوند حج خانه خویش را بر شما واجب کرده است... و از بندگان خویش شنوایانی را برگزید که دعوت او را اجابت کردند... و [با طواف خویش]، شبیه فرشتگانی شده‌اند که برگرد عرش خدا طواف می‌کنند؛ در تجارتخانه پرستش خدا سود فراوان به دست می‌آورند....

امام صادق علیه السلام نیز می فرماید: «هَذَا بَيْتٌ اسْتَعْبَدَ اللَّهُ بِهِ خَلْقَهُ»؛ «این (کعبه) خانه ای است که خداوند به وسیله آن از بندگانش طلب کرده که بنده او باشند». (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۱۹۸)

علاوه بر این زائر بیت الله الحرام در زمان حضور در سرزمین وحی از اشتغالات زندگی جدا می شود و با فراغ بال این فرصت را می یابد که نمازهای خود را اول وقت، به جماعت و در بهترین مکان دنیا به جا آورد. او همچنین در آن مدت به انجام برخی از عبادات مستحب - مانند نمازهای مستحبی (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۵۲۶)، ذکر و یاد پیوسته خدا (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۳۳۸)، تلاوت قرآن (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۲۷) و زیارت ائمه اطهار - اهتمام ورزیده است. توجه زائر به عبادات واجب و مستحب هنگام انجام دادن مناسک حج، اهتمام به آن را در همه زندگی به او آموزش می دهد. حج هم از نظر زمانی، که ﴿ایام معلومات﴾ (حج: ۲۸)، است و هم از نظر مکانی در بهترین مکان انجام می گیرد و استثنائی ترین فرصت را برای عبادت پروردگار فراهم می کند. همه این ها تمایل زائر خانه خدا را به عبادت و مناجات با خداوند افزایش می دهد. از این رو می توان اهتمام بیشتر زائر به انجام دادن واجبات و مستحبات را از آثار و دستاوردهای حج برشمرد.

۶. آراستگی به اخلاق حسنه

از دستاوردهای اخلاقی - معنوی مهم حج برای زائران خانه خدا آراسته شدن آنان به زیور اخلاق حسنه است. فضای معنوی و ملکوتی حج و حس و حالی که به زائران می دهد در اخلاق آنان نیز تأثیرگذار است. این فضای معنوی آنان را از رذایل اخلاقی دور و به فضائل اخلاقی نزدیک می کند. امام علی علیه السلام این مطلب را به زیبایی توصیف می فرماید:

...وَلَكِنَّ اللَّهَ يُخْتَبِرُ عِبَادَهُ بِأَنْوَاعِ الشَّدَائِدِ وَيَتَعَبَّدُهُمْ بِأَنْوَاعِ الْمَجَاهِدِ وَيَنْبَلِيهِمْ

بِضُرُوبِ الْمَكَارِهِ إِخْرَاجاً لِلتَّكْبُرِ مِنْ قُلُوبِهِمْ وَإِسْكَاناً لِلتَّذَلُّلِ فِي نَفْسِهِمْ.... (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۲)

ولی خداوند بندگان خود را با شدائد گوناگون می‌آزماید و آنان را با مشکلات رنگارنگ به بندگی می‌کشد و با ناگواری‌های مختلف امتحان می‌کند تا تکبر را از دل‌هایشان بیرون برد و فروتنی را در جان‌هایشان قرار دهد.

به طور کلی در دین اسلام اخلاق از اهمیت بالایی برخوردار است. قرآن کریم به مفاهیم اخلاقی - همچون خیر و شر، عدل و ظلم و صبر و احسان - توجه فراوانی دارد (غروی‌ان، ۱۳۷۹ش، ص ۲۰) و هدف مهم رسالت پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم را تزکیه و اصلاح اخلاق انسان‌ها بیان کرده است. (بقره: ۱۵۱؛ آل عمران: ۱۶۴؛ جمعه: ۲) پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نیز هدف از نبوتش را تکمیل فضایل اخلاقی معرفی کرده است. (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۹، ص ۳۷۵؛ نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۱، ص ۱۸۷) اصولاً اداره زندگی فردی و اجتماعی انسان که از اهداف دین است و تنها در پرتو مجموعه خاصی از دستورهای اخلاقی، تأمین می‌شود؛ به همین دلیل می‌توان گفت دین، بدون اخلاق نمی‌تواند به اهداف خود برسد و سعادت دنیا و آخرت انسان را تأمین کند. (مصباح یزدی، ۱۳۹۴ش، ص ۲۲۳)

از حسن خلق به نصف دین (شیخ صدوق، ۱۳۶۲ش، ج ۱، ص ۳۰)، بهترین همنشین و عنوان صحیفه مؤمن (ابن شعبه، ۱۴۰۴ق، ص ۲۰۰)، بالاتر از هر نیکی (آقاجمال خوانساری، ۱۳۶۶ش، ج ۳، ص ۳۹۳) و گواراترین زندگی (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص ۲۴۴) تعبیر شده است. به صفات اخلاقی مانند صبر، تواضع، حسن ظن، شجاعت، سخاوت، عفت و ایثار در منابع اسلامی بسیار توصیه شده است. (ربک: نراقی، ۱۳۷۷ش، ج ۱-۳) از سویی تأثیر حج در اخلاق زائران، نشان‌دهنده اهمیت و جایگاه حج و نقشی است که در سعادت افراد ایفا می‌کند.

امام رضا علیه‌السلام در توصیف حکمت تشریع حج، برخی از مصادیق اخلاق حسنه را، که

در زائران خانه خدا ایجاد یا تقویت می شوند، چنین بیان می فرماید:

أَنَّ عِلَّةَ الْحَجِّ الْوَفَادَةُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى... وَ مَا فِيهِ مِنْ اسْتِخْرَاجِ الْأَمْوَالِ... وَ مِنْهُ تَرْكُ قَسَاوَةِ الْقَلْبِ وَ خَسَاسَةِ الْأَنْفُسِ... (شیخ صدوق، ۱۳۸۵ق، ج ۲، ص ۴۰۴)

همانا علت تشریع حج، ورود به آستان الهی... و منافعی که در آن است؛ از خارج کردن اموال... و نیز ترک سنگدلی و بخل....

در روایات به نقش بعضی از اعمال حج در این زمینه پرداخته شده است؛ برای مثال در حج، آدمی با افراد دیگر همسفر و همنشین می شود و تلاش دارد برای آسیب نرساندن به فضیلت عمل حج خود و کسب رضایت الهی، اخلاق اسلامی را در برخوردهای خود رعایت کند. از این رو به فضایل اخلاقی متعددی (همچون صبر، مدارا، گذشت، رعایت ادب و احترام، ایثار و...) آراسته می شود و از رذایل اخلاقی (همچون سخن چینی، غیبت، دروغ، و بدزبانی) اجتناب می ورزد. در برخی روایات نیز به رعایت اخلاق خوش در حج توصیه اکید شده است؛ برای مثال امام باقر (ع) فرمود:

ما يِعْبَأُ مَنْ يَسْلُكُ هَذَا الطَّرِيقَ إِذَا لَمْ يَكُنْ فِيهِ ثَلَاثُ خِصَالٍ: وَرَعٌ يَحْجِزُهُ عَنِ مَعَاصِي اللَّهِ، وَ حِلْمٌ يَمْلِكُ بِهِ غَضَبَهُ، وَ حُسْنُ الصُّحْبَةِ لِمَنْ صَحِبَهُ. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۲۸۶)

چه بهره می برد کسی که این راه را می پیماید، اگر این سه خصلت در او نباشد: پرهیزگاری ای که او را از نافرمانی های خدا بازدارد. بردباری ای که به وسیله آن بر خشم خود مالک شود و همراهی خوب با مصاحبان خود.

بدین ترتیب از آثار اخلاقی - معنوی می توان آراستگی به فضایل اخلاقی و دور شدن از رذایل اخلاقی را نام برد.

۷. افزایش مقاومت در برابر هواهای نفسانی

انسان به صورت طبیعی از رفتارهایی که اطاعت نامیده می شود گریزان است و به

سمت رفتارهایی که معصیت خوانده می شود گرایش دارد. از این رو بهشت با سختی ها و دوزخ با خوشی ها در هم تنیده است و دقیقاً به همین جهت است که باید هوای نفس را کنترل کرد. (پسندیده، ۱۳۹۲ ش، ص ۴۶) خداوند در قرآن می فرماید:

﴿...وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ، إِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ﴾ (سوره «ص»: ۲۶)

و از هوای نفس پیروی مکن که تو را از راه خدا منحرف سازد؛ همانا کسانی که از راه خدا گمراه شوند، عذاب شدیدی به خاطر فراموش کردن روز حساب دارند. امام علی علیه السلام نیز در این باره می فرماید:

إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ كَانَ يَقُولُ: ... رَحِمَ اللَّهُ أَمْرًا نَزَعَ عَنْ شَهْوَتِهِ وَ قَعَّ هَوَىٰ نَفْسِهِ فَإِنَّ هَذِهِ النَّفْسَ أَبْعَدُ شَيْءٍ مِّنْزِعًا وَ إِنَّهَا لَا تَزَالُ تَنْزِعُ إِلَىٰ مَعْصِيَةٍ فِي هَوَىٰ (شریف رضی، ۱۴۱۴ ق، خطبه ۱۷۶)

همانا رسول خدا صلی الله علیه و آله همواره می فرمود: ... خدا رحمت کند کسی را که از شهوتش جدا شود و ریشه هوسش را درآورد. به درستی که این نفس خیلی دور [از شهوتش] جدا می شود و همواره به معصیت از روی هوای نفس گرایش دارد.

آنچه می تواند انسان را در غلبه بر هوای نفس یاری کند، یاد خدا و عبادت و بندگی است و حج در این میان نقش و تأثیر بالایی دارد. امام رضا علیه السلام یکی از دلایل تشریع حج را توانا ساختن افراد در کنترل بر هوای نفس معرفی کرده و می فرماید:

وَعَلَّةُ الْحَجِّ الْوَفَادَةُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى... وَ حَظَرُهَا عَنِ الشَّهَوَاتِ وَ اللَّذَاتِ... وَ حَظَرُ النَّفْسِ عَنِ الْفُسَادِ. (شیخ صدوق، ۱۳۷۸ ق، ج ۲، ص ۹۰)

و علت [تشریع] حج، ورود به آستان الهی... و منع آنان از شهوات و لذات... و ممانعت نفس از فساد.

حج به گونه ای با یاد خدا و حضور در محضر معبود آمیخته شده که زائر بیت الله

الحرام هیچ میل و گرایشی غیر از دیدار با محبوب واقعی نداشته باشد. احرام، که با کندن لباس عادی و پوشاندن بدن با تکه پارچه ندوخته و گفتن «لیبیک» (اعلام حضور در محضر پروردگار)، همراه است، به زائر می‌گوید هر میل و خواست دنیایی که داری کنار بگذار و در حریم الهی داخل شو. طواف خانه خدا نشان دهنده واله و حیران بودن زائر در راه معبود است و در این حالت میل و خواسته‌ای جز میل رسیدن به او در طواف کننده نمود ندارد. این مطلب درباره سایر مناسک حج نیز صدق می‌کند. در فرمایش منسوب به امام صادق (ع) آمده است:

وَهَزُولُ هَزْوَلَةٍ مِّنْ هَوَاك... وَأَذْبَحَ حَنْجَرَةَ الْهَوَى وَالطَّمَعَ عِنْدَ الذَّبِيحَةِ وَأَزِمَ الشَّهَوَاتِ وَالْخَسَاسَةَ وَالذَّنَاءَةَ وَالْأَفْعَالَ الذَّمِيمَةَ عِنْدَ رَمَى الْجُمَرَاتِ. (جعفر بن محمد علیه السلام، ۱۴۰۰ق، ص ۴۹)

با هروله‌ات از هوای نفس خود بگریز... و گلوی هوای نفس و طمع را هنگام قربانی کردن ذبح کن و شهوت‌ها، فرومایگی و پستی و کارهای ناپسند را هنگام رمی جمرات به دور افکن.

بنابراین یکی از آثار و دستاوردهای اخلاقی - معنوی مهم حج، توانایی انسان برای مقاومت در برابر هوای نفس و نرفتن به سوی گناه و نافرمانی خداوند است.

۸. توجه بیشتر به مرگ و سرای آخرت

خداوند از بندگان خود می‌خواهد که توجه اصلی خود را به آخرت معطوف دارند و در این دنیا برای آسایش اخروی خود تلاش کنند. آیات و روایات نیز افراد را به این مطلب سوق می‌دهند. در قرآن کریم می‌خوانیم:

«يَا قَوْمِ إِنَّمَا هِذِهِ الدُّنْيَا مَتَاعٌ وَإِنَّ الْآخِرَةَ هِيَ دَارُ الْقَرَارِ». (غافر: ۳۹)

«ای قوم من، این زندگی دنیا تنها کالایی [ناچیز] است و در حقیقت، آن آخرت است که سرای پایدار است».

حج از اعمالی است که انسان را بسیار به یاد مرگ و حساب رسی روز قیامت می اندازد و مانع از فراموشی آن می شود. لباس احرام با ویژگی های خاص خود، مانند ندوخته و سفید بودن و حضور حج گزاران کنار یکدیگر در مواقع با همان حال، صحرای محشر و حضور در صحنه قیامت برای حساب رسی اعمال را به یاد می آورد.

صحرای عرفات، که همه حج گزاران در آن اجتماع می کنند، یادآور قیامت است. در قرآن آیه ای وجود دارد که بر روز عرفه منطبق شده است: ﴿وَالْيَوْمَ الْمَوْعُودِ * وَشَاهِدِ وَمَشْهُودِ﴾؛ «و قسم به روز موعود و قسم به شهادت دهنده و آنچه بدان شهادت دهند» (بروج: ۲ و ۳)

در برخی روایات، معصومان علیهم السلام شاهد را «روز جمعه»، مشهود را «روز عرفه» و روز موعود را «قیامت» معرفی کرده اند. (شیخ صدوق، ۱۴۰۳ق، ص ۲۹۹) همچنین در آیه: ﴿ذَلِكَ يَوْمٌ مَّجْمُوعٌ لَّهُ النَّاسُ وَذَلِكَ يَوْمٌ مَّشْهُودٌ﴾؛ «در آن روز که مردم گرد آورده شوند و آن روز که مردم در آن حاضر گردند». (هود: ۱۰۳). مطابق برخی از روایات، مراد از «مشهود» همان «روز عرفه» است. (شیخ صدوق، ۱۴۰۳ق، ص ۲۹۹)

بر این اساس می توان گفت تعبیر «مشهود» در این دو آیه بر روز عرفه تطبیق شده است. از این رو خداوند در قرآن به عظمت این روز قسم یاد کرده و آن را روزی دانسته است که تمامی انسان ها در آن حاضر می شوند. همچنین براساس آیه دوم می توان گفت: مناسبتی میان عرفات و عرصات قیامت وجود دارد. (فعالی، ۱۳۸۷ش، ص ۴۵۴)

در بیابان عرفات گویا کمتر از یک روز میلیون ها حج گزار، مبعوث می شوند. مشابَهت ها و تناسب های فراوانی میان صحرای محشر و صحرای عرفات وجود دارد که عرصات و وقوف در اینجا یادآور وقوف در آنجاست. پس باید آماده شد و خود را برای رفتن مهیا کرد. (فعالی، همان، ص ۴۶۶) بنابراین از آثار اخلاقی - معنوی بسیار مهم حج توجه دادن زائران به مرگ و آخرت و لزوم آمادگی برای آن است.

نتیجه‌گیری

آنچه از این نوشتار به دست می‌آید، نقش بی‌بدیلی است که حج در ارتقای اخلاقی و معنوی انسان‌ها ایفا می‌کند. بدین ترتیب می‌توان به دلیل تأکیدات فراوان در قرآن کریم و روایات معصومان علیهم‌السلام بر انجام دادن حج، اجتناب از کوتاهی در انجام حج، توصیه به تکرار حج و امثال آن پی برد.

مطلب دیگر آنکه آثار و فوایدی که برای حج برشمردیم لزوماً بر انجام دادن حج مترتب نمی‌شود. قدم اول در دستیابی به این آثار و نتایج، خواست و اراده زائر است. تا او نخواهد و تصمیم قاطع به بهره‌مندی هر چه بیشتر از حج نداشته باشد، نخواهد توانست بهره تام و تمام از عمل خود ببرد. زائریّت الله الحرام باید قبل از آغاز مناسک حج از لحاظ روحی و معنوی خود را آماده بهره‌برداری از عمل کرده باشد. او باید پیش از اقدام به عمل حج، ارتباط خود را با خدا تقویت کند، مراقب اخلاق خود در برخورد با دیگران باشد، درآمد خود را از راه حلال قرار دهد و با مال حلال به حج اقدام کند و.... در غیر این صورت او از عمل خود بهره‌وافی نخواهد برد و گاه جز خستگی راه و دوری از همسر و فرزندان عائدی برای او نخواهد داشت.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی، تحقیق و تصحیح هیئت علمی دار القرآن الکریم دفتر مطالعات تاریخ و معارف، تهران، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ۱۳۸۰ ش.
- شریف رضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ق)، نهج البلاغة (نسخه صبحی صالح)، قم، دار الهجره، چاپ اول.
- امام علی بن الحسین زین العابدین علیه‌السلام (۱۳۷۶ش)، صحیفه سجادیه، قم، دفتر نشر الهادی.
- ۱. آقا جمال خوانساری، محمد بن حسین، (۱۳۶۶ش)، شرح غرر الحکم (شرح محقق بارع جمال الدین محمد خوانساری بر غرر الحکم و درر الکلم)، تهران، دانشگاه تهران.
- ۲. ابن حیون، نعمان بن محمد، (۱۳۸۵ق)، دعائم الاسلام و ذکر الحلال والحرام والقضایا والأحكام

۳. ابن شعبه، حسن بن علی، (۱۴۰۴ق/۱۳۶۳ش)، تحف العقول عن آل الرسول ﷺ، قم، انتشارات جامعه مدرسين، چاپ دوم.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، بيروت، دار الفكر للطباعة و النشر و التوزيع، دار صادر.
۵. انصاريان، حسين، (۱۳۸۶ش)، حج در آيينه عرفان، تهران، مشعر.
۶. بابائي، رضا و جوانفکر، علی اکبر، (۱۳۸۷ش)، حج ۲۸ (گزارشی از حج‌گزاری سال ۱۴۲۸ قمری)، تهران، نشر مشعر، چاپ اول.
۷. برقی، احمد بن محمد، (۱۳۷۱ق)، المحاسن، قم، دار الکتب الإسلامية، چاپ دوم.
۸. پسندیده، عباس، (۱۳۹۲ش)، الگوی اسلامی شادکامی با رویکرد روان‌شناسی مثبت‌گرا، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، چاپ اول.
۹. جعفر بن محمد ﷺ، امام ششم، (۱۴۰۰ق)، مصباح الشریعة و مفتاح الحقیقة، بيروت، انتشارات علمی، چاپ اول.
۱۰. حسینی، داوود، (۱۳۹۳ش)، ابعاد اخلاقی حج در پیام‌ها و سخنان رهبری، تهران، نشر مشعر، چاپ اول.
۱۱. دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷ش)، لغتنامه دهخدا، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۱۲. رهبر، محمد تقی، (۱۳۷۷ش)، ابعاد سیاسی و اجتماعی حج، تهران، نشر مشعر، چاپ اول.
۱۳. -----، (۱۳۸۳ش)، اخلاق و آداب در حج و زیارت، تهران، نشر مشعر، چاپ نهم.
۱۴. سروش، محمد علی، (۱۳۸۶ش)، آه سرد، قم، دارالحدیث.
۱۵. شریعتمداری، جعفر، (۱۳۷۸ش)، شرح و تفسیر لغات قرآن بر اساس تفسیر نمونه، مشهد، مؤسسه چاپ و نشر آستان قدس رضوی، چاپ اول.
۱۶. شیخ صدوق، محمد بن علی، (۱۳۸۵ق/۱۹۶۶م)، علل الشرائع، قم، کتاب فروشی داوری، چاپ اول.
۱۷. -----، (۱۳۷۸ق)، عیون أخبار الرضا ﷺ، تهران، نشر جهان، چاپ اول.
۱۸. -----، (۱۳۶۲ش)، الخصال، قم، انتشارات جامعه مدرسين، چاپ اول.
۱۹. -----، (۱۳۷۶ش)، الأمالی، تهران، کتابچی، چاپ ششم.

۲۰. -----، (۱۴۰۳ق)، معانی الأخبار، قم، انتشارات جامعه مدرسین، چاپ اول.
۲۱. -----، (۱۴۰۶ق)، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، قم، دار الشریف الرضی للنشر.
۲۲. -----، (۱۴۱۳ق)، کتاب من لا یحضره الفقیه، قم، انتشارات جامعه مدرسین، چاپ دوم.
۲۳. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲ش)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، چاپ سوم، تهران، انتشارات ناصرخسرو.
۲۴. طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۰۷ق)، تهذیب الأحکام، تصحیح: حسن الموسوی خرسان، تهران، دارالکتب الإسلامیه، چاپ چهارم.
۲۵. -----، (۱۴۱۴ق)، الأمالی، قم، دار الثقافة، چاپ اول.
۲۶. عکبری، عبدالله بن الحسن، (۱۳۹۹ق. / ۱۹۷۹م)، املاء مائت به الرحمن فی وجوه الإعراب والقراءات فی جمیع القرآن، بیروت، دارالکتب العلمیه، الطبعة الاولى.
۲۷. علوی مقدم، محمد، (۱۳۸۴ش)، حج در قرآن، تهران، نشر مشعر، چاپ ۲.
۲۸. غرویانی، محسن، (۱۳۷۹ش)، فلسفه اخلاق، قم: مرکز تحقیقات اسلامی نمایندگی ولی فقیه در سپاه.
۲۹. فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله، (۱۴۱۹ق)، کنز العرفان فی فقه القرآن، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، چاپ اول.
۳۰. فعالی، محمدتقی، (۱۳۸۷ش)، اسرار عرفانی حج، تهران، نشر مشعر، چاپ دوم.
۳۱. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ق)، الکافی، تهران، دارالکتب الإسلامیه، چاپ چهارم.
۳۲. متقی هندی، علاءالدین علی بن حسام، (۱۴۰۱ق)، کنز العمال فی سنن الأقوال و الأحوال، تحقیق بکری حیانی و صفوة السقا، بیروت، مؤسسة الرسالة.
۳۳. مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت، دار إحياء التراث العربی، چاپ دوم.
۳۴. مصباح یزدی، محمدتقی، (۱۳۹۴ش)، فلسفه اخلاق، تحقیق و نگارش: احمد حسین شریفی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، چاپ سوم.
۳۵. مطهری، مرتضی، (۱۳۹۱ش)، مجموعه آثار شهید مطهری، تهران، انتشارات صدرا.
۳۶. مظاهری، منصور، (۱۳۹۸ش)، مناسک حج مطابق با فتاوی حضرت آیه الله العظمی امام خمینی و مراجع معظم تقلید، تدوین: پژوهشکده حج و زیارت، تهران، نشر مشعر، چاپ اول.

۳۷. معین، محمد، (۱۳۸۸ش)، فرهنگ معین، تهران، امیرکبیر.
۳۸. مهدوی کنی، محمدرضا، (۱۳۷۶ش)، نقطه‌های آغاز در اخلاق عملی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۳۹. نارویی نصرتی، رحیم، (۱۳۹۰ش)، «دین و معنویت: نگاهی دینی - روان‌شناختی»، در مبانی نظری مقیاس‌های دینی، به کوشش محمدرضا سالاری فرو دیگران، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تهران، دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ دوم.
۴۰. نراقی، ملا مهدی، (۱۳۷۷)، جامع السعادات (علم اخلاق اسلامی)، ترجمه سیدجلال‌الدین مجتبوی، انتشارات حکمت.
۴۱. نوری، حسین بن محمد تقی، (۱۴۰۸ق)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، مؤسسه آل البيت (علیهم‌السلام)، چاپ اول.
۴۲. پایگاه اطلاع‌رسانی مقام معظم رهبری <https://farsi.khamenei.ir>.
۴۳. پایگاه اینترنتی: <https://abadis.ir>.